

अर्पणपत्रिका

“माझ्या

शिक्षणास

बळ

देणाच्या

माझ्या

आई-पप्पांना !!!”

प्रकरण पहिले

१९६० नंतरची मराठी कथा आणि

लघुकादंबरी : स्वरूप विवेचन

प्रकरण पहिले

१९६० नंतरची मराठी कथा आणि लघुकादंबरी :

स्वरूप विवेचन

प्रास्ताविक

१. कथेची संकल्पना
२. लघुकादंबरीची संकल्पना
३. १९६० नंतरची मराठी कथा
 - ३.१ दलित कथा
 - ३.२ ग्रामीण कथा
 - ३.३ स्त्रियांचे कथालेखन
 - ३.४ नागर कथा
४. १९६० नंतरची मराठी लघुकादंबरी

सारांश

प्रकरण : पहिले

१९६० नंतरची मराठी कथा आणि लघुकादंबरी : स्वरूप विवेचन

प्रास्ताविक :

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आपल्याला कथा, दीर्घकथा, लघुकादंबरी व कादंबरी यांच्यातील साम्यभेदाबरोबरच त्यांच्यात व्यक्त झालेल्या अनुभवविश्वाचे स्वरूप लक्षात घ्यावयाचे आहे. उपरोक्त चार प्रकारात लेखकाचे अनुभवविश्व निरनिराळ्या प्रकारे अभिव्यक्त होत असते. कोणत्याही लेखकाला स्वतःला आलेले अनुभव व्यक्त करण्यासाठी, त्या अनुभवांना शब्दरूप देण्यासाठी साहित्य रूपांचा आधार घ्यावा लागतो. कथा, कादंबरी, नाटक, कविता या साहित्य प्रकारात तो आपले अनुभव मांडत असतो. पण कोणता साहित्य प्रकार निवडावा हे लेखकाच्या मनोवृत्तीवर अवलंबून असते. एखाद्या विशिष्ट अनुभवाचे अंग त्याला व्यक्त करायचे असेल तर तो कथा, कविता या साहित्यप्रकाराकडे वळेल पण जर अनुभवाचा विशाल पट त्याला मांडायचा असेल तर तो कादंबरीसारख्या वाङ्मय प्रकाराकडे वळेल. आधुनिक साहित्यप्रवाहामध्ये दीर्घकथा, लघुकादंबरीसारखे वाङ्मय प्रकार नव्याने विकास पावत आहेत. त्यांचा विचार आपण प्रस्तुत प्रकरणात करणार आहोत.

१. कथेची संकल्पना :

कथात्म साहित्यात 'कथा' हा एक महत्त्वाचा वाङ्मयप्रकार आहे. मराठी साहित्यविश्वातील इतर वाङ्मयप्रकाराप्रमाणेच कथा हा देखील मराठीतील एक समृद्ध वाङ्मयप्रकार आहे. कथाप्रियता ही मानवी मनाची एक स्वाभाविक प्रवृत्ती आहे. म्हणून सर्व साहित्य प्रकारात कथा हा वाङ्मयप्रकार मानवी जीवनाशी व मनाशी जवळचा आहे. प्राचीन काळापासून माणूस गोष्ट सांगत आला आहे आणि ही परंपरा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे मौखिक परंपरेने संक्रमित होत आली आहे. मराठी कथेने वेगवेगळ्या कालखंडातून प्रवास करीत विविध रूपे धारण केली आहेत.

कथा हा अत्यंत लवचिक वाङ्मयप्रकार आहे . म्हणून तिची व्याख्या करणे अवघड काम आहे . तरी कथा वाङ्मय प्रकारची व्याख्या करण्याचे प्रयत्न वारंवार केले गेले आहेत . पाश्चात्य समीक्षकापासून ते मराठी समीक्षकापर्यंतच्या या प्रयत्नाला एक वाक्यता मात्र येऊ शकली नाही . याबाबत इंदूमती शेवडे म्हणतात, “सर्व कथावाङ्मयाला सरखेपणाने लागू करता येईल अशी एकही व्याख्या नाही . कुठल्याही एका व्याख्येत सर्व प्रकारचे कथा वाङ्मय समाविष्ट करणे कठीण जाते .”^१ म्हणून कथात्मकता हे कथा या वाङ्मय प्रकारचे मूलभूत वैशिष्ट्य मानले जाते . त्यामुळेच कथात्म वाङ्मय हे इतर वाङ्मयप्रकाराहून भिन्न ठरते . मानवी जीवनाचे लघु दर्शन घडविण्याची ताकद कथा वाङ्मयप्रकारामध्ये असते . मानवी जीवनाचे विविध पैलू कथात्म साहित्यकृतीतून अविष्कृत होत असतात . गंगाधर गाडगीळ लघुकथेविषयी म्हणतात, “लघुकथा लेखकाविषयी एवढेच ध्यानात ठेवायचे की, जीवनाच्या ढिगाऱ्यात तो आपला हात खुपसतो आणि मग वाचकापुढे मूठ उघडून म्हणतो - ‘ही पहा जीवनातील मोलाची भावसत्य!’”^२ अशाप्रकारे कथा लेखक मानवी जीवनातील ‘सत्य’ आपल्या साहित्यकृतीतून आविष्कृत करित असतो .

कथात्म साहित्यातून साकारल्या जाणाऱ्या अनुभवांचे सामान्यतः दिसून येणारे एक प्रमुख महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तो घडून गेलेला असतो . म्हणून कथात्म साहित्यकृतींचा काळ हा ‘भूतकाळ’ असतो . कथेत घडून गेलेल्या घटनांची गुंफण केलेली असते . ही गुंफण सामान्यतः कालानुक्रम, कार्यकारणभाव इत्यादी तत्त्वानुसार होत असते . कथेतील निवेदनाचा भूतकाळ हा घटनांचा, पात्रांच्या कृतीचा अशा क्रमव्यवस्थेचा निदर्शक म्हणून येत असतो . म्हणून ‘भूतकाळ’ हे कथेचे वैगळे वैशिष्ट्य मानले जाते . मानवी जीवनातील, समाजाचे लघुदर्शन घडविणे हे कथेचे प्रयोजन असते पण काही कथांमधील कथावस्तूला मानवी जीवनाचे अंग असू शकते . याबाबत सुधा जोशी म्हणतात त्याप्रमाणे, “कथा सामान्यतः व्यक्तीच्या किंवा समाजाच्या जीवनातील एखाद्या टप्प्याचे, अवस्थेचे, विशिष्ट जीवनानुभवाचे चित्रण साधताना दिसते . एखाद्याच भावस्थितीवर केंद्रित झालेली, एखाद्याच प्रसंगातून आकारणारी अशीही कथा असू शकते . प्रत्यक्ष व्याप्ती नसली तरी कथेतील जीवनचित्रणाला व्यापक संदर्भ

असू शकतो.”^३ अशाप्रकारे घडून गेलेल्या, विशिष्टच संगतीने गुंफल्या गेलेल्या घटना मालिकेचे कथन कथात्म साहित्यात होत असते. मानवी जीवनाचे, समाजाचे लघु दर्शन घडविणे, वाचकांवर एकात्म स्वरूपाचा संस्कार घडविणे, नियमोल्लंघन करून भाषेचा अनेकविध वापर करणे ही कथेची वैशिष्ट्ये मानता येतील. कथेतील अनुभवार्थ, कथानक, व्यक्तिचित्रण, वातावरण, कथनपद्धती व भाषा या घटक पायांवर कथेची इमारत उभी असते, त्यामुळे इमारतीच्या योग्य उभारणीसाठी वरील घटकांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.

‘कथा’ या वाङ्मयप्रकाराचे वेगळेपण लक्षात येण्यासाठी ‘कादंबरी’ या साहित्यप्रकाराशी तिची तुलना करणे क्रमप्राप्त ठरते. कथा व कादंबरी हे दोन्ही निवेदनात्मक साहित्यप्रकार असून त्यांचे घटकही सारखे असतात. पण त्यात संघटनाभेद असल्याचे दिसून येते. कादंबरीतील अनुभव हा अनेककेंद्री असतो. पण कादंबरीच्या मानाने कथेतील अनुभव एककेंद्री, एकविध, एकपिंडी असावा लागतो. “कथेची रचना ही एकात्म (Unitary) असते तर कादंबरीची रचना संघराज्याच्या घटनेसारखी (Federal) असते.”^४ अशाप्रकारे गंगाधर गाडगीळ यांनी कथा व कादंबरी यातील भेद सांगितला आहे. कादंबरीत स्वतंत्रपणे विकसित होणारी अनेक केंद्रे असतात. ती स्वतंत्र असली तरी त्यातील अनुभव संघटनात परस्पर संबंध असतो. त्यामुळेच कादंबरीची रचना कथेच्या मानाने पसरट झालेली असते. तिच्या रचनेत ढीलेपणा येतो आणि अखेरीकडे झेपावण्याची तिची गती देखील वाढलेली असते. जीवनाच्या साफल्याचा, समग्रतेचा वेध कादंबरीत घेण्याचा प्रयत्न असतो. अशी समग्रता कथेमध्ये अभिप्रेत नसते. मर्यादित जीवनानुभवाचे चित्रण कथेत साधलेले असते तर स्थल, काल, घटनांचा विस्तीर्ण पट कादंबरीत चित्रित होऊ शकतो. एखाद्या पात्राचा संपूर्ण जीवनपट कादंबरी मांडू शकते. याउलट कथेला मर्यादा पडतात. कादंबरीमध्ये बहुकेंद्रितता आणि अनुभवाची संमिश्रता हे गुण असल्यामुळे तिचा परिणाम बहुविध होतो. कथेप्रमाणे एकच एक संस्कार घडविणे हे कथेचे व्यवच्छेदक लक्षण मानले जाते.

पात्रांच्या दृष्टीने विचार करता कादंबरीप्रमाणे लघुकथेला भरमसाठ पात्रे चालत नाहीत. कादंबरीप्रमाणे कथेला अनेक पात्रांचे स्वभावदर्शन घडविण्यास वाचक उपलब्ध

नसतो . या दृष्टीने कथेचे क्षेत्र कादंबरीच्या मानाने 'लघु' ठरते . कादंबरीतील कथानक, स्वभाव रेखाटन इत्यादी अंगे मूलभूत स्वरूपात लघुकथेतही आढळतात . पण कादंबरीपेक्षाही कथेमध्ये या साऱ्यांचा उत्कट संकोच होतो . त्यामुळेच कथेला एक प्रकारची आशयघन अशी सखोलता प्राप्त झालेली असते . "कादंबरीतील कलावंतांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाला स्थळकाळाच्या व्यापकपणा-वर्णनाचा ऐसपैस राजरस्ता बहुविध पात्रांच्या-बहुविध स्वभावांच्या वर्णनास जागा इत्यादी सवलती मिळतात . परंतु वरील सर्व साधनांचा-सवलतींचा अधिकात अधिक उपयोग वैशिष्ट्यपूर्ण दृष्टीकोनाच्या आधारे भावोत्कटतेच्या एका आटोपशीर लहरीत करण्याचे श्रेय लघुकथा लेखकास साधावयाचे असते . म्हणूनच वाङ्मयाचा हा आत्मनिष्ठ प्रकार वरकरणी मोहक पण अंतरंगदृष्ट्या कठीण असा झाला आहे ."^५ अशा प्रकारे वा . भा . पाठकांनी कथा व कादंबरीतील मूलभूत भेद स्पष्ट केला आहे तो योग्य वाटतो .

कथेचा विचार करता तिच्यावर विस्ताराच्या, मर्यादित पात्राच्या, मर्यादित अवकाशाच्या मर्यादा पडतात . "जीवनाचा एक लहानसा खंड-एकच प्रसंग-एकच अनुभव-एकच कल्पना-एकच विचार लघुकथेचा विचार असतो . जे प्रत्यक्ष वर्णनानं सांगायच असेल ते देखील झटपट केले पाहिजे ."^६ अशाप्रकारे कथेचे लघुत्व ही संकल्पना दा . वि . कुलकर्णी स्पष्ट करतात . कथा आणि कादंबरीतील भेद स्पष्ट केल्यानंतर प्रकारदृष्ट्या दोहोत असणारे अंतर स्पष्ट होते . पण तुलनेच्या दृष्टीने कादंबरीचे लघुरूप म्हणून कथेचा विचार करणे योग्य ठरणार नाही . "स्फुट असला तरी त्यामुळे कथा साहित्यप्रकार फुटकळ स्वरूपाचा ठरत नाही . संपन्न कलानुभव देण्याची क्षमता कथेत आहे ."^७ अशाप्रकारे सुधा जोशी यांनी कथा हा फुटकळ वाङ्मयप्रकार नसून संपूर्ण कलानुभव देण्याची क्षमता कथेत आहे ते सांगितले आहे . काही समीक्षक कथेच्या स्फुटतेबाबत आक्षेप घेत असले तरी कथेचे वाङ्मयीन कर्तृत्व नाकारता येत नाही .

२ . लघुकादंबरीची संकल्पना :

कथा व कादंबरी या कथात्म वाङ्मयप्रकाराबरोबरच दीर्घकथा आणि लघुकादंबरीसारखे काही उपप्रकार मानले जातात . एकूणच वाङ्मयप्रकारांना कोणत्याही

नियमांच्या चौकटीत बंदिस्त करणे अवघड काम आहे. त्यांची नेमकेपणाने काटेकोरपणे व्याख्या करता येत नाही. या व्याख्यांमध्ये लवचिकता असणे महत्वाचे असते. कारण बऱ्याच वेळा त्यातील काही घटकांचा इतर वाङ्मय प्रकारातील घटकाशी साम्य असते. कथा, दीर्घ कथा, लघुकादंबरी, कादंबरी या वाङ्मय प्रकारातील भेद सुधा जोशी यांनी स्पष्ट केला आहे. त्या म्हणतात, “दीर्घकथेचा व्याप व आवाका कथेकडून मोठा असतो. तिच्यातील अनुभव घटक अधिक असतात, त्यांच्यातील परस्पर संबंध अनेकविध असतात. कथेच्या तुलनेत दीर्घकथा अनेकांगी असते, मात्र दीर्घकथा ही प्रकाराने कथाच असल्याने तिची संघटना कथेप्रमाणे एककेंद्री, एकसंध एकात्म असते. याउलट कादंबरीका (लघुकादंबरी) ही आकाराने दीर्घकथेशी तुलनीय असू शकते, मात्र प्रकाराच्या दृष्टीने ती भिन्न असते कारण तिच्यात कादंबरीचा बहुकेंद्रित्वाचा धर्म असतो.”^८ अशाप्रकारे कथा, दीर्घकथा, लघुकादंबरी हे साहित्यप्रकार भिन्न ठरतात. या चार साहित्य प्रकारांना तंतोतंत जुळणारा एकमेव दुवा म्हणजे त्यांच्यात असणारा ‘कथनात्मकता’ हा गुण होय. त्याचप्रमाणे भालचंद्र नेमाडे म्हणतात त्याप्रमाणे, “लघुकथा व दीर्घकथा हे दोन प्रकार जवळचे नाते सांगणारे तर लघुकादंबरी व कादंबरी हे एकत्र बसणारे प्रकार होत.”^९ कारण लघुकथा व दीर्घकथा आशय, अविष्कार, अनुभूतीदृष्ट्या लघुरूपात अविष्कृत होतात तर लघुकादंबरी व कादंबरीत मानवी जीवनाचा, समाज जीवनाचा विशाल पट अविष्कृत होतो. म्हणून या चारही वाङ्मय प्रकारांचे वेगळेपण लक्षात येते.

कथा, दीर्घकथा यातून लघुकादंबरी हा वाङ्मय प्रकार विकसित झाला आहे. मराठीत लघुकादंबरीला ‘कादंबरीका’, ‘छोटी कादंबरी’ अशी नावे दिसून येतात. इंग्रजी साहित्यकोशात ‘Nouvella’, ‘Noveletta’ अशी नावे दिसतात. लघुकादंबरीची काटेकोरपणे व्याख्या करता येत नसली तरी तसा प्रयत्न काही समीक्षकांनी केला आहे. त्या सर्वांच्या विवेचनातून ‘कथेपेक्षा मोठा व कादंबरीपेक्षा लहान असणारा गद्यात्मक कथनात्मक प्रकार म्हणजे लघुकादंबरी’ अशी व्याख्या मिळते. सर्वसाधारणपणे ‘कथा व कादंबरी यांच्यामधून प्रवास करणारी पण कादंबरीच्या तंत्राने अविष्कृत होणाऱ्या गद्य कथात्मक साहित्यकृतीला आपण

लघुकादंबरी म्हणू शकतो .

कथा, दीर्घकथा, लघुकादंबरी आणि कादंबरीबाबत उपरोक्त विवेचनावरून असे लक्षात येते की, दीर्घकथेला कथा जवळची असून लघुकादंबरी वेगळी कशी ठरते हे पाहताना असे लक्षात येते की, लघुकादंबरीत आविष्कृत होणारा अनुभव हा कादंबरीपेक्षा मर्यादित तर दीर्घकथेपेक्षा व्यापक, विस्तृत असतो . लघुकादंबरी आशयाच्या बाबतीत अनेकपदरी असते . याबाबत भालचंद्र नेमाडे म्हणतात त्याप्रमाणे, “लघुकादंबरीत वरील दोन्हीपेक्षा (लघुकथा व दीर्घकथा) अवकाशाचा विस्तार तर असतोच पण आशयसूत्राचे पदर वाढतात .”^{१०} दीर्घकथेत एखादा अनुभव, घटना, भावस्थिती यांचे एका विशिष्ट अंगाने पण समग्रतेने चित्रण केलेले असते . त्यामुळे त्याचा होणारा परिणाम एकात्म, एकसंस्कारी असला तरी तो खोलवर जाणारा असतो . तर कादंबरीत व्यक्त होणारा अनुभव हा विस्तृत तपशीलाने व्यक्त होतो . त्यातील प्रत्येक व्यक्तिचित्रणाचा प्रवास हा पूर्णतेकडे होणारा असतो . त्यातील उपकथानके ही पूर्ण विकसित असतात . जीवनाचा समग्र वेध घेणे हे कादंबरीचे वैशिष्ट्य असते . माणासाच्या आशा-आकांक्षा त्याचबरोबर त्यांच्या जीवनातील संघर्षांचे चित्रण कादंबरीत चित्रित होत असते . जीवनाचा समग्र पट कादंबरी रंगवू शकते . तेवढे अन्य साहित्यप्रकार करू शकत नाहीत . लघुकथा, दीर्घकथा, लघुकादंबरी यांच्यापेक्षा कादंबरी जीवनदर्शन अधिक व्यापक स्वरूपात मांडत असते . कारण कादंबरीचा कॅनव्हास इतर वाङ्मयप्रकाराहून अधिक विस्तृत असतो . घटना, व्यक्ती, वातावरण इत्यादी घटकांच्या सहाय्याने जीवनाच्या विस्तृत पटाचे दर्शन तिला घडविता येते . लघुकादंबरीचा विचार करता त्यात व्यक्त होणाऱ्या अनुभवाच्या आधारे असे दिसते की, मर्यादित जीवनाचे कादंबरी तंत्राने सखोल चित्रण करणे अथवा विशिष्ट व्यक्तीचे समग्र जीवन उलगडून दाखविणे अथवा व्यक्तीच्या जीवनातील विशिष्ट जीवनपट, घटना उलगडून दाखविणे . या प्रमुख हेतूने लघुकादंबरीचे लेखन होत असते . त्याचप्रमाणे दा . वि . कुलकर्णी म्हणतात, “एकात्म कथानक, चरित्र चित्रण, देशकाल वातावरण यातून जीवनाचे एक अखंड खंडचित्र निर्माण करणे हे तिचे (लघुकादंबरीचे) कार्य असते आणि त्यामुळेच तिचे स्वरूपही लघु असणे परिणामाच्या दृष्टीने

अनिवार्य ठरते .”^{११} त्यामुळे आकार किंवा विस्तार हाच केवळ लघुकादंबरीतील ‘लघु’ चा अर्थ नसून तो एकात्म कथानक, चरित्र चित्रण, देशकाल वातावरण या अर्थनिही लघु ठरतो . अशाप्रकारे लघुकादंबरी हा कादंबरी गटात मोडणारा महत्त्वाचा साहित्यप्रकार आहे .

३ . १९६० नंतरची मराठी कथा :

नवकथापूर्व मराठी कथा फडके-खांडेकरांच्या अनुक्रमे कला-जीवनवादाच्या कचाट्यात सापडली होती . या कालखंडातील संबंध मराठी साहित्यालाच साचलेपण प्राप्त झाले होते . हे साचलेपण १९४५ नंतर अवतरलेल्या नवकथेने दूर केले व मराठी कथा साहित्याचा स्थित प्रवाह प्रवाही केला . गंगाधर गाडगीळ, पु .भा .भावे, अरविंद गोखले, व्यंकटेश माडगूळकर यांनी मराठी कथेला नवे वळण प्राप्त करून दिले . त्याचे कर्तृत्व नाकारता येत नाही .

नवकथेने घडविलेली परिवर्तने आणि कथा या वाङ्मयप्रकाराला तिने प्राप्त करून दिलेली सामर्थ्ये पचवून नवकथेनंतरची कथा विकसित झालेली आहे . १९६० नंतर मराठी कथेमध्ये विलक्षण बदल घडून आले . नवीन साहित्य प्रवाह उदयास आले . ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, नागर हे त्यातील प्रमुख व महत्त्वाचे साहित्य प्रवाह होय . कथेच्या बाबतीत विचार केला तर १९६० नंतरची कथा विविध साहित्यप्रवाहातून आविष्कृत होऊन प्रगल्भ रूप धारण करित होती . या प्रवाहांचे विश्लेषण करणे महत्त्वाचे ठरते .

३ . १ दलित कथा :

१९६० नंतरच्या काळात दलित साहित्याचा एक महत्त्वाचा साहित्यप्रवाह उदयास आला . वर्षानुवर्षे ज्यांनी अन्याय सहन केला, अशा गावकुसाबाहेर वर्षानुवर्षे खितपत पडलेल्या दलित समाजाला डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरांनी आत्मभान दिले . या आत्मभानाने जागृत झालेला दलित समाज आपली वेदना, दुःख, विद्रोह साहित्यातून मांडू लागला . दलित साहित्याने मराठी साहित्यविश्वच उजळून टाकले .

दलित साहित्यामध्ये कथा ह्या वाङ्मय प्रकाराने महत्त्वाचे योगदान दिले आहे . आज नव्या संवेदना, प्रखर वास्तव जाणिवेचे घेऊन दलित लेखकांची नवी पिढी ताकदीने लेखन

करू लागली आहे . दलित कथा ही आत्मशोध करणारी कथा आहे . १९६० नंतर दलित कथा ही वेगाने प्रवाहीत झाली . वेदना, विद्रोह नकाराबरोबरच मानवतेचे सुत्र ही कथा मांडू लागली . ही कथा विकसित करण्यामागे अनेक दलित कथाकारांचे योगदान मोलाचे आहे . त्यामध्ये शंकरराव खरात, अण्णाभाऊ साठे, बाबुराव वागूल, ना . रा . शेंडे, बंधुमाधव, केशव मेश्राम, वामन होवाळ, योगीराज वाघमारे, अर्जुन डांगळे, अमिताभ, माधव कोंडविलकर, दया पवार इत्यादी अनेक कथा लेखकांनी मराठी दलित कथेचा प्रवाह समृद्ध केला आहे . त्यातील कथा लेखकांचा आढावा घेणे महत्त्वाचे आहे .

गावकुसाच्या आतील व गावकुसाच्या बाहेरील उपेक्षित, दलित, पिडीतांची दुःखे खरातांनी आपल्या कथेतून मांडली आहेत . त्यांच्या कथेतील सर्वच व्यक्तिरेखा अन्याय सहन करणाऱ्या, दुःखाला गिळणाऱ्या व या जीवघेण्या अन्यायचक्रातून सुटका व्हावी या अपेक्षेने आशाळभूतपणे कशाची तरी वाट पाहणाऱ्या आहेत . खरातांनी रेखाटलेल्या दलितांच्या वेदना हृदय पिळवटून टाकणाऱ्या आहेत . त्यांची कथा संथ व शांत प्रवाहासारखी पण प्रखर सामाजिक जाण असणारी आहे .

शंकरराव खरातांनी 'बारा बलुतेदार' या कथासंग्रहाद्वारे ग्रामीण समाज व्यवस्थेतील महत्त्वाचे घटक असणाऱ्या महार, मांग, रामोशी, परीट, न्हावी यांचे आतापर्यंत कधीही प्रकाशात न आलेले जीवन रेखाटले आहे . "विशेषतः 'म्हार-मांग फार माजलेत' अशी भाषा गावचे पाटील, कुलकर्णी करू लागतात आणि त्यातूनच दलित वस्त्यांना वहिष्कार सोसावा लागतो किंवा छळाला तोंड द्यावे लागते . खरातांनी मूकपणे सहन करणाऱ्या या वर्गाच्या वेदनेला बोलके केले आहे ."^{१२} एकूणच खरातांची कथा जुन्या धाटणीची वा वळणाची असल्याचे जाणवते त्यांच्या कथेमध्ये जशा घटना वा प्रसंग घडतात तशाच प्रकारचे निवेदन करण्याकडे त्यांचा कल असतो . दलितांच्या जीवनातील दुःख, उपासमार, न्याय-अन्याय खरात आपल्या कथेतून मांडतात . अशाप्रकारे दलितांच्या दुःस्थितीचे प्रभावी चित्रण त्यांच्या सांगावा, बारा बलुतेदार, दौंडी, तडीपार, सुटका, गावशीव, टिटवीचा फेरा इ कथासंग्रहातून पहावयास मिळते .

हे एक प्रमुख कथालेखक आहेत. त्यांचे खुळवाडी, भानामती, फरारी, गजाआड इ. कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. दलितांच्या वेदनेला, दुःखाला त्यांनी आपल्या कथातून स्वैर वाट करून दिली आहे. आंबेडकरी विचारांची जाणीव अण्णाभाऊंनी आपल्या कथानायकांना दिली. जगण्यासाठी लढणाऱ्या माणसांचे चित्रण त्यांनी आपल्या कथांतून रेखाटले आहे. फुले-आंबेडकरांच्या विचार-तत्त्वज्ञानाचे सर्वसामान्य माणसांमध्ये निर्माण झालेल्या जाणीव-जागृतीचे चित्रण बरबादच्या कंजारी, नवती, आबी, जिवंत काडतूस या कथासंग्रहातील काही कथांतून येते. सापळा (बरबादच्या कंजारी), वळण (नवती) या कथेतील व्यक्तिरेखा गावकीची वंशपरंपरागत कामे नाकारतात व नव्याने येणाऱ्या परिवर्तनाला वेळप्रसंगी सामोरी जातात. परंपरागत व्यवसायाच्या विरुद्ध उभे राहण्याचे सामर्थ्य त्यांना फुले-आंबेडकरांच्या प्रेरणेमुळे प्राप्त होते. म्हणून साठेच्या कथांतील व्यक्तिरेखा या परंपरागत प्रखर समाज वास्तवाला भिडताना दोन हात करताना दिसतात. समाजवास्तवाला भिडताना वास्तव स्वीकारून, परंपरागत संकुचित दृष्टीच्या विरोधी ही पात्रे उठताना दिसतात. यापूर्वी मराठी कथावाङ्मयात अपरिचित अशा महार, मांग, रामोशी, चोर, दरोडेखोर या जातीतील, समाजातील लोक अण्णाभाऊंच्या कथांचे नायक झाले हे त्यांच्या कथालेखनाचे विशेष मानावे लागेल. अशाप्रकारे अण्णाभाऊ साठे हे दलित कथावाङ्मयातील एक महत्त्वाचे कथालेखक ठरतात.

दलित कथेला सर्वोच्च पदावर नेणारे दलित कथालेखक म्हणजे बाबूराव बागूल होय. त्यांचे 'जेव्हा मी जात चोरली होती', 'मरण स्वस्त होत आहे' हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. दलितांच्या दैन्याचे, दारिद्र्याचे, अपमानाचे, संघर्षाचे, लाचारीचे वास्तववादी चित्रण बागूलांच्या कथांतून येते. अनावर, सैरभैर होणारी बागूलांची कथा जीवनाचे विदारक वास्तव प्रकट करताना भीषण रौद्ररूप धारण करते. पांढरपेशा जगाचा वारा न लागलेली बागूलांची कथा अज्ञात व दुर्लक्षित जीवनातील दाहकता, भीषणता व उग्रता ज्या सहजतेने रेखाटते तितक्याच सहजतेने जीवनातील हळूवारपणा, भव्यता, कोमलता व उत्तुंगता व नीतिमत्ताही रेखाटते. बागूलांच्या कथेचा केंद्रबिंदू 'माणूस' आहे. त्यांचे कथालेखन दलित कथेला एक

उंची प्राप्त करून देणारे ठरले आहे . बंधमुक्त होऊ पाहणाऱ्या माणसांचे प्रखर व प्रभावी चित्रण बागूलांच्या कथेत दिसते . दलित जीवनाचे भीषण नाट्य समर्थपणे मांडणारे कथा लेखक म्हणून त्यांचे नाव दलित साहित्यामध्ये अढळ आहे .

महत्वाचे दलित कथालेखक म्हणून त्यांना ओळखले जाते . त्यांचे 'उद्रेक', 'वेगड' हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत . दलित जीवनातील भेदक सत्य ते अलिप्तपणे वास्तव पातळीवरून अविष्कृत करतात . त्यांच्या कथेचे नाते त्यांच्या जीवनानुभवाशी अत्यंत प्रामाणिकपणे जखडलेले असल्याने त्यांची कथा अस्वस्थ करते . त्यांचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे वेगळ्या पद्धतीने त्यांनी लिहिलेल्या रूपककथा दलित समाजातील मनोवृत्तीवर प्रकाश टाकतात . त्यांची भाषाशैली साधी, सरळ आहे . त्यांच्या कथा काहीशा प्रादेशिक स्वरूपाच्या वाटल्या तरी त्या संबंध दलित समाजाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या आहेत .

अशाप्रकारे १९६० नंतर उदयास आलेल्या दलित कथेने मराठी साहित्यविश्वात उपेक्षितांचे दुर्लक्षित जीवन चितारून मराठी कथेला परिपूर्ण केले . दलितांच्या वेदना, विद्रोह, नकार या कथेतून प्रकषिणे मांडल्या जाऊ लागल्या, त्यामुळे आजपर्यंत ज्यांनी वेदना दुःखे पचवली त्यांना स्वैर वाट मिळाली आणि दलित कथेच्या रूपाने एक ताकदीची कथा मराठी कथेत समाविष्ट झाली .

३.२ ग्रामीण कथा :

दलित साहित्याप्रमाणे ग्रामीण साहित्याचा महत्त्वाचा प्रवाह १९६० नंतर विकसीत झाला . स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर समाजाच्या तळागाळातल्या लोकांपर्यंत शिक्षणाचा प्रसार झाला . यातूनच शिक्षित झालेली नवतरूणांची पिढी आपल्या भोवतीच्या वास्तवाला निरखून पाहू लागली . प्रस्थापित मराठी साहित्य हे पुण्या-मुंबईतल्या महानगरापर्यंतच मर्यादित होते . ग्रामीण जीवनातील समाजजीवनाचा विषय साहित्यात कधी आलाच नव्हता . म्हणून नवशिक्षित ग्रामीण जीवनातील तरूण पिढी ग्रामीण जीवनातील वास्तवाचा परामर्श घेऊ लागली . त्यातून ग्रामीण साहित्यासारखा प्रभावी साहित्यप्रवाह निर्माण झाला . ग्रामीण साहित्याचे 'कथा' हा वाङ्मय प्रकार बलस्थान आहे . ही कथा बलशाली बनवण्यामध्ये अनेक ग्रामीण कथालेखकांनी

आपले योगदान दिले आहे . १९६० नंतरच्या कालखंडातील उद्धव शेळके, रणजीत देसाई, व्यंकटेश माडगूळकर, सरोजिनी बाबर, मधु मंगेश कर्णिक, रा.रं.बोराडे, आनंद यादव, महादेव मोरे, सखा कलाल, शंकर पाटील, चारूता सागर, द.ता.भोसले, चंद्रकुमार नलगे, भास्कर चंदनशिव हे प्रमुख व महत्वाचे कथालेखक आहेत . त्यातील प्रमुख कथालेखकांचा परामर्श घेऊ .

हे ग्रामीण साहित्यातील एक महत्वाचे कथालेखक . त्यांचे 'शिळान', 'वानगी', 'घुसळण', 'संसर्ग', 'गरिबाघरची लेक', 'उमलती कळी' इ.कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत . विदर्भातील ग्रामीण जीवनाचे चित्रण त्यांच्या कथेतून येते . विदर्भातील दरिद्री अवस्थेत राहणारी, वेदनामय जीवन कंठणारी, असहाय्य, दैवाधीन असणारी, शिक्षणापासून वंचित असणारी आणि परंपरेने पदरात टाकलेली दुःखे निमूटपणे पचवणारी माणसे त्यांच्या कथेत पहावयास मिळतात . अपमान, उपेक्षेने ही माणसे पिचली आहेत, त्यांच्या जगण्याचे वास्तव शेळके आपल्या कथांतून रेखाटतात . उद्धव शेळके विदर्भातील लोकजीवनाचे सहृदयतेने चित्रण त्यांच्याच भाषेत करून एक वेगळी करूणरम्य जाणीव निर्माण करतात . त्यांच्या पात्रांना सुधारणेचा फारसा स्पर्श नाही . माडगूळकरांनी माणदेशातील जीवनचित्रण जेवढ्या ताकदीने आपल्या कथेतून उभे केले आहे, तितक्याच ताकदीने शेळके यांनी विदर्भातील ग्रामीण जीवन आपल्या कथांतून उभे केले आहे . विदर्भातील ग्रामीण जनतेकडे केवळ मौज म्हणून न पाहता त्यांच्या जीवन वास्तवाचा खराखुरा परामर्श शेळके आपल्या कथांतून घेतात .

माडगूळकरांनंतरचे एक ताकदीचे कथालेखक म्हणून ग्रामीण साहित्यात शंकर पाटील यांचे नाव महत्वाचे आहे . त्यांचे 'वळीव', 'धिंड', 'पात', 'सारवण' इत्यादी कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत . ग्रामीण जीवनातील माणसांच्या मनाचा वेध शंकर पाटील यांनी आपल्या कथांतून घेतला आहे . मनोविश्लेषणाचे एक खास अंग त्यांच्या कथांना आहे . ग्रामीण जीवनातील चित्रण करित असताना माणसांच्या स्वभावातील विसंगती, उपरोध विनोदी कथांच्या माध्यमातून त्यांनी मांडला आहे . त्याचप्रमाणे ग्रामीण समाजजीवनातील व्यक्तित्वाच्या मनातील ताणांचे चित्रणही त्यांनी समर्पकपणे केले आहे . ग्रामीण जीवनातील स्त्री दुःखाच्या विविध छटा

शंकर पाटील यांनी ताकदीने मांडल्या आहेत . अशाप्रकारे ग्रामीण जीवनाचे गंभीरपणे, विनोदी शैलीने त्याचप्रमाणे वास्तवपूर्ण चित्रण आपल्या कथांतून करणारे एक समर्थ ग्रामीण कथालेखक म्हणून शंकर पाटील यांचे नाव मराठी साहित्यामध्ये महत्वाचे आहे .

ग्रामीण साहित्यातील बोरडे हे एक महत्वाचे कथालेखक आहेत . त्यांचे 'पेरणी', 'मळणी', 'ताळमेळ', 'वरात', 'नातीगोती', 'बोळवण', 'वाळवण' इ. कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत . मराठवाड्यातील ग्रामीण वास्तव त्यांच्या कथेतून साकार होते . ग्रामीण शेतमजूर, बहुजन समाजातील स्त्रीजीवन, कौटुंबिक ताण-तणाव, ग्रामीण वालमन अशा विविध विषयांना त्यांच्या कथेने स्पर्श केला आहे . 'मळणी' या कथासंग्रहात बोरडेचे स्वतःचे असे एक अनुभवविश्व गवसते . त्यांची कथा ग्रामीण जीवनातील वरवरच्या आणि ढोवळ दुःखापेक्षा, सूक्ष्म दुःखाचा शोध घेते . कौटुंबिक जीवनातील ताणतणाव, नातेसंबंध आणि त्यातील ताण याचा शोध बोरडेची कथा घेते . त्याचबरोबर ग्रामीण भागात राहणाऱ्या माणसाच्या मनाची तळमळ, दैन्य, कोंडमारा, दारिद्र्य, यातना, उपेक्षा, अवहेलना, अगतिकता, हतबलता, ताण व आर्थिक शोषण इत्यादींमधून भोगावे लागणारे दुःख याचे वास्तवपूर्ण चित्रणही त्यांच्या कथेतून येते .

ग्रामीण कथेच्या वाटचालीतील एक महत्वाचा टप्पा म्हणून आनंद यादव यांची कथा महत्वाची आहे . ग्रामीण जीवनाचे वास्तवपूर्ण चित्रण त्यांच्या कथेत येते . 'खळाळ', 'उखडलेली झाडे', 'घरजावई', 'माळावरची मैना', 'आदिताल', 'डवरणी' इत्यादी कथासंग्रहातून आनंद यादव यांनी ग्रामीण जीवनाचा खराखुरा अविष्कार प्रकट केला आहे . ग्रामीण जीवनातील दुःखाचा आणि कष्टाचा अनुभव असणारे यादव चिंतनशीलतेला अधिक महत्त्व देतात . दारिद्र्यामुळे होणारी ओढाताण, कष्ट करणाऱ्याविषयी तळमळ, अगतिकता, लाचारी तसेच उपेक्षित जीवन जगणारी माणसे, शेतकऱ्यांच्या जीवनात येणारी नैसर्गिक व मानवनिर्मित संकटे, यांत्रिकीकरणामुळे झालेला भावनिक कोंडमारा व कौटुंबिक ताणतणावांचे चित्रण यादव खास ग्रामीण शैलीत करतात . कागल परिसरातील बोलीभाषेतील विविध विशेष त्यांच्या कथांतील भाषेतून सहजपणे प्रकट होतात . ग्रामीण कथेच्या विकासाच्या टप्प्यात

यादवांच्या कथेला महत्वाचे स्थान आहे ते त्यांच्या वाङ्मयीन कर्तृत्वामुळेच .

अशाप्रकारे १९६० नंतरच्या कालखंडात ग्रामीण वास्तवाचे समग्र चित्रण कथेमधून होऊ लागले . दलितांच्या वेदनेपाठोपाठच ग्रामजीवनही साहित्यातून प्रकट होऊ लागले त्यादृष्टीने ग्रामीण कथा या महत्वाच्या ठरतात . आजपर्यंत ग्रामीण वास्तवाचा खराखुरा आविष्कार साहित्यामधून झाला नव्हता . १९६० नंतर निर्माण झालेल्या ग्रामीण साहित्याच्या प्रवाहामध्ये संपूर्ण ग्रामवास्तव प्रकट होऊ लागले, त्यादृष्टीने ग्रामीण कथा महत्वाच्या ठरतात .

३.३ स्त्रियांचे कथालेखन :

१९६० नंतरच्या कालखंडात स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवाहाने मराठी साहित्यामध्ये एक महत्वाचे अनुभवविश्व उभे केले . १९६० पूर्वी स्त्री लेखिकांचे प्रमाण अत्यल्प होते . हे चित्र १९६० नंतरच्या कालखंडात बदलले . शिक्षणाच्या प्रसारामुळे स्त्री सुशिक्षित झाली . नोकरी करून घर सांभाळणारी ती एक जबाबदार व्यक्ती बनली . फक्त चूल आणि मूल एवढ्यापूरतेच तिचे भावविश्व मर्यादित न राहता अनेक क्षेत्रात स्त्री सक्षमपणे वावरू लागली . असे करीत असताना तिला आलेले अनुभव, दुःखे, यातना, तडजोडी, वेदना यांचे चित्रण साहित्यामध्ये केले जावू लागले . स्त्री दुःखाचा समग्र पट स्त्रीवादी साहित्यातून मांडला जावू लागला . कथेच्या बाबतीत विचार करता अनेक स्त्रियांनी आपल्या व्यथा-वेदना मांडण्यासाठी कथा या साहित्यप्रकाराचा वापर केला आहे .

१९६० नंतरच्या कालखंडातील स्त्री कथालेखिकांचा आढावा घेत असताना कमल देसाई, विजया राजाध्यक्ष, वसुधा पाटील, अंबिका सरकार, सानिया, जोत्सना देवधर, पद्मजा फाटक, आशा वगे, गौरी देशपांडे, प्रिया तेंडुलकर इत्यादी स्त्री कथालेखिकांचा आढावा घेणे महत्वाचे ठरते . त्यातील काही प्रमुख कथालेखिकांचा आढावा आपण घेऊ .

१९६० नंतरच्या कालखंडातील कमल देसाई या एक महत्वाच्या कथालेखिका होत . 'रंग' हा त्यांचा कथासंग्रह . 'स्व' चा शोध घेणारी कमल देसाई यांची कथा सर्व मराठी कथा लेखिकांत वेगळ्या वळणाची ठरते . त्यांच्या कथा एका सरळ मार्गाने कधी जात नाही . ती सारखा मार्ग बदलते कधी विरोधी, कधी संवादी तर कधी समांतर मार्गाने वळणे घेत ती

आपली उद्दिष्ट्ये साध्य करते . त्यांच्या कथेत मानवी जीवनमूल्ये, भारतीय परंपरा आणि जीवन यांच्यातील संबंध शोधण्याचा गंभीर प्रयत्न आढळतो . त्याचबरोबर मनोविश्लेषणाचे एक विशिष्ट अंग त्यांच्या कथांना आहे . त्यांच्या एकूणच कथा स्त्री जाणीवा व्यक्त करणाऱ्या आहेत .

१९६० नंतरच्या या आघाडीच्या कथालेखिका . १९६५ साली त्यांचा पहिला कथासंग्रह 'अधांतर' प्रसिद्ध झाला . 'टिंबे', 'अनोळखी', 'विदेही', 'पारंब्या', 'अकल्पित', 'कमान', 'लॅडिंग', 'उघडमीट' हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत . स्त्री-पुरुषातील नाते-संबंधाचा शोध विजया राजाध्यक्ष आपल्या कथांतून घेताना दिसतात . देह, देहाचे वासनाधर्म, समागमानुभव, प्रीतीतील स्वप्नाळूपणा, प्रौढ स्त्रीची समागमोत्तर स्थिती, पुरुषाचो समागमासाठी आतुरता, विवाहानंतरच्या गुंतवणुकी या विषयाभोवती फिरणाऱ्या कथा विजया राजाध्यक्ष यांनी लिहिल्या . त्यांच्या कथांतून चित्रित होणारे जग हे पांढरपेशी सुखवस्तू स्वरूपाचे आहे . त्यांचा आर्थिक स्तर उच्च आहे . अशा आत्मकेंद्रित वर्गाच्या व्यथा, त्यातील स्त्री-पुरुषांची विचार पद्धती, त्यांची मानसिकता, मूल्यसरणी, कौटुंबिक कलह यांचे चित्रण विजया राजाध्यक्ष आपल्या कथेतून करतात . एकूणच स्त्री च्या बदलत्या मानसिकतेचे चित्रण त्यांच्या कथांतून पहावयास मिळते .

महत्वाच्या कथालेखिका म्हणून सर्वज्ञात . 'एकेक पान गळावया' आणि 'आहे हे असं आहे' हे दोन कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत . गौरी देशपांडे यांनी स्त्रीला केंद्र कल्पून आपले कथालेखन केलेले आहे . इतर मराठी कथांतून भेटणाऱ्या स्त्री व्यक्तिरेखांपेक्षा गौरी देशपांडे यांच्या कथांतील स्त्री व्यक्तिरेखा या पूर्णतः भिन्न स्वरूपाच्या आहेत . ही स्त्री आधुनिक मनाची, सुशिक्षित, वैचारिक, मध्यमवर्गीय कुटुंबात वाढलेली अशी आहे . स्वतंत्र व मुक्त जीवन जगू इच्छिणारी ही स्त्री गौरी देशपांडे यांच्या कथांतून समर्थपणे प्रकट होते . एकूणच पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रीची होणारी कुचंबना तसेच स्वतःच्या वैयक्तिक प्रश्नांनी गोंधळलेल्या स्त्रीची मानसिकता गौरी देशपांडे यांच्या कथांतून प्रकट होते .

महत्वाच्या कथालेखिका म्हणून त्यांचा उल्लेख केला जातो. 'ज्याचा त्याचा प्रश्न', 'असं ही', 'जन्मलेल्या प्रत्येकाला', 'जावे तिच्या वंशा' हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. स्त्री दुःखाच्या विविध छटा त्यांनी आपल्या कथांतून रंगविल्या आहेत. आधुनिक काळात शिक्षणामुळे स्त्रियांची प्रगती झाली. स्त्री पुरुषाच्या खांद्याला खांदा भिडवून वावरू लागली, स्वतःचे निर्णय स्वतः घेऊ लागली. पण एवढ्या सगळ्या स्वातंत्र्यातही तिला काही गंभीर समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. विवाहाच्या समस्या, नातेसंबंधातील तणाव, अपत्यांच्या संगोपनाचा प्रश्न इत्यादी अनेक समस्या उद्भवत आहेत. त्या समस्यांचा वेध प्रिया तेंडुलकर यांनी एक स्त्री म्हणून आपल्या कथांतून घेतला आहे.

अशाप्रकारे १९६० नंतरच्या कालखंडात समग्र मराठी साहित्यात बदल घडून येत असताना स्त्रीवादी प्रवाहाने ही एक स्वतंत्र ओळख निर्माण केली. कथा या वाङ्मयप्रकारात स्त्री कथालेखिकांची कामगिरी उल्लेखनीय आहे.

३.४ नागर कथा :

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये भारतामध्ये औद्योगिक क्रांती झाली. औद्योगिक क्रांतीमुळे अनेक उद्योग-धंदे-व्यवसायांना चालना मिळाली. उद्योगधंद्याच्या केंद्रीकरणामुळे लोकसंख्येचे केंद्रीकरण होऊन प्रचंड अशा नगरांची-महानगरांची निर्मिती झाली. कापड उद्योग, रसायने, चित्रपट, अभियांत्रिकी इत्यादी व्यवसाय स्थापन होऊन वाढीस लागले. अशा तऱ्हेने स्वातंत्र्योत्तर काळात नगर-महानगरांचा विकास होत गेला.

नागरी भागातले जीवन हे ग्रामीण जीवनाहून वेगळ्या प्रकारचे असते. नागरी लोकसमूह जात, प्रांत, धर्म, भाषा आणि समाजातील व्यक्तीचा दर्जा, व्यवसाय यामुळे एकत्र येऊन राहू लागतात. नागरी भागामध्ये लोकसंख्येची घनता प्रचंड असते. असंख्य लोक दाटीवाटीने राहतात. या प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या महानगरातून प्रत्येक व्यक्ती आपल्या अस्तित्वासाठी धडपडत असतो. त्यात अतिश्रीमंत, भांडवलदार उच्चमध्यमवर्गीय, गरीब, मजूर, बेकार, गुन्हेगार, गुंड, वेश्या असे स्तर आढळतात. या प्रत्येक स्तरातील जीवनपद्धती भिन्न प्रकारची असते. त्याचप्रमाणे राजकीय घडामोडींचे मुख्य केंद्रही नागरी भागामध्येच

असते . अशाप्रकारे औद्योगिक संस्कृतीचा विकास आणि विस्तार, भौतिक जीवनाची लालसा, स्पर्धाप्रवृत्ती हे नागरी समाजजीवनाचे पैलू नागरी जीवनाच्या वैशिष्ट्यातून ठळकपणे प्रत्ययास येतात .

१९६० नंतरच्या मराठी नागर कथेचा विचार करता त्यात महत्त्वपूर्ण बदल घडून आलेले दिसून येतात . नागरी भागातील बदलत्या समस्यांचा वेध घेताना ही कथा दिसून येते . या कथेमध्ये व्यक्तिकेंद्रितता हे महत्वाचे वैशिष्ट्य दिसून येते . तथापि नागर जीवनाचे सर्वांगाने दर्शन ही नागरकथा घडवित आहे असे दिसून येत नाही . याबाबत वासुदेव सावंत म्हणतात त्याप्रमाणे, “आजची नागरकथा प्राधान्याने शहरी मध्यमवर्ग व उच्च मध्यमवर्गाचे अनुभव-विश्व चित्रित करणारी आहे . हे स्वाभाविकच असले तरी या वर्गाचेही पुरेशा व्यापकपणे चित्रण झाले आहे असे म्हणता येत नाही . या वर्गाचे आजचे जे महत्त्वाचे प्रश्न आहेत . त्या प्रश्नांना ही कथा पुरेशा समर्थपणाने भिडलेली आहे, असे दिसून येत नाही .”^{१३} एकूणच नागरी जीवनामध्ये अनेकस्तरीय समाज एकत्रित राहत असतो . या सर्वच स्तरांचे, वर्गाचे चित्रण मराठी नागर कथेत येणे महत्वाचे बनले आहे . १९६० नंतरच्या मराठी नागर कथेचा विचार करता या कथेच्या विकासाचे श्रेय प्रामुख्याने जी . ए . कुलकर्णी, कमल देसाई, दिलीप चित्रे, श्री . दा . पानवलकर, यांच्या कथालेखनाला द्यावे लागेल . श्याम मनोहर, भाऊ पाध्ये, विलास सारंग, भारत सासणे यांनीही आपल्या कथालेखनाचा स्वतंत्र ठसा उमटवून मराठी नागर कथेच्या समृद्धीत भर घातलेली आहे, असे म्हणता येईल . त्यातील प्रमुख महत्त्वाच्या कथालेखकांचा आपण आढावा घेऊ .

१९६० नंतरच्या कालखंडातील नागर कथेमध्ये विलास सारंग यांची कथा महत्त्वाची ठरते . सारंग यांचे ‘आतंक’ व ‘सोलेदाद’ हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत . नवकथेनंतरच्या कथेमध्ये त्यांनी आपल्या कथालेखनातून एक वेगळे अस्तित्वविशेष निर्माण केले आहे . महानगरातील माणसाच्या एकटेपणावर सारंग प्रकाशझोत टाकतात . माणसाचे मुलभूत एकटेपण आणि त्यांचे इतर माणसांशी असलेले नाते याचा शोध सारंग यांच्या कथेतून प्रकट होतो . त्यांची कथानिवेदनाची पद्धत रूढ वास्तववादी, अस्तित्ववादी कथेपेक्षा

वेगळी आहे . वास्तवसदृश्य अशा घटना अथवा परिस्थिती त्यांच्या कथेत असते . २० व्या शतकात माणसा-माणसातील संवादातील संबंध तुटताना ते संबंध जोडण्याच्या प्रयत्नात संशय, अविश्वास, गैरसमज, स्वार्थ यांची छाया केव्हाही पडते आणि हे संबंध केव्हाही नष्ट होतात असा आशय व्यक्त करणारे हे कथालेखक आहेत . त्यांची कथा ही प्रामुख्याने नागरकथा आहे . त्यांच्या कथामध्ये दिसणाऱ्या जवळजवळ महानगरीय जीवनामध्ये वावरणाऱ्या आहेत .

श्याम मनोहर हे सुद्धा एक महत्वाचे महानगरीय कथालेखक आहेत . त्याचे 'आणि बाकीचे सगळे' आणि 'बिनमौजेच्या गोष्टी' हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत . महानगरीय पातळीवर माणसामाणसामधील नाट्याचा शोध त्यांनी फॅन्टसी, उपहास यांच्या आधारे घेतला आहे . समकालीन सामाजिक वास्तवाच्या संदर्भात ते मानवी संबंध तपासतात . मनोहर यांची कथानिवेदनाची पद्धती वास्तववादी, अस्तित्ववादी आणि कल्पनाविश्ववादी स्वरूपाची आहे . त्यांच्या कथेत व्यक्ती आणि कुटुंब, व्यक्ती आणि समूह, व्यक्ती आणि गरजांसाठी उत्पन्न झालेल्या सामाजिक संस्था यांच्यातील परस्पर संबंध, विविध व्यवसायामुळे व्यक्तीला प्राप्त होणारा दर्जा आणि त्यातून उत्पन्न होणारी सामाजिक भूमिका यांच्यातील अंतर्विरोध, विसंगती यांचा वेध त्यांनी आपल्या कथालेखनातून घेतला .

अनिल डांगे यांनी आपल्या कथालेखनातून अस्तित्वविषयक प्रश्नांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे . त्यांच्या कथालेखनाला महानगरीय जीवनाची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे . मनुष्य पूर्णपणे सुटा, स्वतंत्र असा नसतोच, एका विशिष्ट समाजाच्या संदर्भात तो असतो अशा जाणिवे व्यक्त करणाऱ्या त्यांच्या कथा असतात . आधुनिक काळातील यंत्रयुगात निसर्ग, समाज आणि यंत्र या तीन गोष्टींनी मानवाच्या अस्तित्वाला जखडलेले आहे . त्यातून तो सुटण्याचा प्रयत्न करतो . त्याला अपयश येते . त्यांची धडपड, सुटका किंवा अपयश हे डांगे यांच्या कथेचे मुख्य आशयसूत्र आहे . मनुष्य आपल्या मूलभूत एकाकीपणातून नाते-संबंधाचा शोध घेतो, पण नाते-संबंधात त्याला मुक्तीचा आनंद मिळत नाही तर तो अधिकच गुरफटत जातो . एकाकी, असुरक्षित बनतो याप्रकारचे अनुभवविश्व साकार करताना डांगे यांची कथा गंभीर बनताना दिसते . म्हणून त्यांची कथा एका वेगळ्या वळणावरची कथा ठरते .

१९६० नंतरचे दिलीप चित्रे हे एक नागर जाणिव्या व्यक्त करणारे महत्त्वाचे कथालेखक होत. आधुनिक मराठी नागरकथेला एक नवे परिमाण मिळवून देण्यामध्ये त्यांच्या कथांचे खूप मोठे योगदान आहे. त्यांच्या कथालेखनावर अस्तित्ववादी विचारसरणीचा प्रभाव आहे. त्यांची कथा मुंबईसारख्या महानगरातच घडते. त्यांच्या कथांतील सर्व व्यक्तिरेखा या एकाकी अस्तित्व शोधासाठी धडपडणाऱ्या आहेत. 'ऑफियस' या कथासंग्रहातून दिलीप चित्रे यांनी एक वेगळेच अनुभावविश्व रेखाटण्याचा प्रयत्न केला आहे. दिलीप चित्रे यांच्या कथांचा विस्ताराने परामर्श आपणाला पुढील प्रकरणातून घ्यावयाचा आहे.

अशाप्रकारे १९६० नंतरच्या काळात मराठी कथेमध्ये दलित, ग्रामीण, स्त्रिवादी, नागर असे प्रवाह जोम धरू लागले आणि मराठी कथा ही परिपूर्ण बनत असल्याचे संकेत मिळू लागले. ही कथा परिपूर्ण करण्यामध्ये अनेक कथा लेखक तसेच लेखिकांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरले. त्याचा आढावा आपण घेतला.

४. १९६० नंतरची मराठी लघुकादंबरी :

मराठी साहित्यात कथा, कविता, कादंबरी, नाटक हे सर्वमान्य रूढ साहित्यप्रकार आहेत. १९६० पर्यंतच्या काळात याच रूढ मार्गाने लेखन होत गेले. पण बदलत्या काळात साहित्यप्रकारातही बदल होत गेले. लेखकाला आलेले अनुभव तो रूढ साहित्यप्रकारात न मांडता नव्या साहित्यप्रकाराच्या वाटा धुंडाळू लागला. कथात्म साहित्यातील कथा व कादंबरी या साहित्यप्रकारातून दीर्घकथा व लघुकादंबरी हे दोन नवे साहित्यप्रकार उदयास आले. दीर्घकथा ही कथेचे विकसीत रूप आहे तर कादंबरीच्या तंत्राने लघुकादंबरी विकसीत होताना दिसते. १९६० नंतरच्या काळातील लेखकांनी आपल्या लेखनासाठी दीर्घकथा व लघुकादंबरी हे साहित्यप्रकार वापरलेले दिसतात. पण दीर्घकथा-लघुकादंबरी व कादंबरी यांच्यातील सीमारेषा दिग्दर्शित करणारी समीक्षा फारशी झालेली नाही. रूढ साहित्यप्रकारात लेखन न करता लेखकांनी दीर्घकथा व लघुकादंबरी हे साहित्यप्रकार का वापरले याची कारणमिमांसा होणेही तितकेच गरजेचे आहे.

१९६० नंतरच्या सामाजिक, राजकीय तसेच सांस्कृतिक क्षेत्रात अनेक बदल झालेले दिसून येतात, एकूणच मानवी जीवनच व्यस्ततेने ग्रासलेले दिसून येते. माणूस स्वतःचे अस्तित्वच हरवून बसला आहे. तो अस्तित्वहीन बनला आहे. या अस्तित्वाचा, व्यस्त, जीवनाचा परामर्श घेण्यासाठी लेखकांना दीर्घकथा व लघुकादंबरी सारखे वाङ्मयप्रकार वापरलेले दिसतात. तसेच लेखकाला आलेला अनुभव व्यक्त करण्यासाठी रूढ साहित्यप्रकार समाधानकारक वाटत नसावेत म्हणून दीर्घकथा, लघुकादंबरीसारखे साहित्यप्रकार रूढ होत असल्याचेही नाकारता येत नाही.

दीर्घकथा-लघुकादंबरी-कादंबरी यांच्या आकाराच्या, आशयविश्वाच्या, अनुभवविश्वाच्या, विस्ताराच्या सीमारेषा एकमेकात इतक्या गुरफटल्या आहेत की त्यांचे वेगळेपण सिद्ध करणे अवघड आहे. लघुकादंबरी या साहित्यप्रकाराची, तिच्या अविष्काराची चर्चा गंभीरपणे चर्चिली जाणे आधुनिक काळात गरजेचे बनले आहे. लघुकादंबरीच्या वाटचालीचा आढावा घेता १९६० नंतरच्या काळात मंद गतीने विकसित होत असणारा साहित्यप्रकार म्हणून तिचा निर्देश करता येईल. १९६० नंतरच्या काळात चि.त्र्यं.खानोलकर, हमीद दलवाई, बाबूराव बागूल, केशव मेश्राम, भारत सासणे, मोहन पाटील, गौरी देशपांडे, कमल देसाई, दिलीप चित्रे यांनी उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. लघुकादंबरी या साहित्यप्रकारात महत्वाचे लेखन करणाऱ्या लेखकांचा थोडक्यात आढावा घेणे महत्वाचे ठरते.

हमीद दलवाई यांची 'इंधन' ही एक महत्त्वाची लघुकादंबरी आहे. ही लघुकादंबरी कोकणातील एका प्रक्षोभक प्रसंगाची साक्ष पटवून देणारी आहे. या लघुकादंबरीतील निवेदक पंधरा वर्षानंतर मुंबईहून आजारी अवस्थेत विश्रांती घेण्यासाठी आपल्या गावी येतो. निवेदकाला पंधरा वर्षानंतर गावातील समाज जीवनामध्ये बदल घडूण आलेला दिसतो. गावामध्ये हिंदू, मुसलमान व बौद्ध समाज राहत असतो. एकमेकांवर अवलंबून असणारे हे समाज सामुदायिक स्वरूपाचे जीवन जगत असतो. गावामध्ये स्त्री-पुरुष संबंधातून जातीय संघर्ष निर्माण होतो आणि गावातील सर्व जनजीवन विस्कळीत होते. निवेदक कोणत्याही गटाची बाजू न घेता होणारा संघर्ष अलिप्तपणे पाहत असतो.

हिंदू-मुस्लीम संघर्ष हा या लघुकादंबरीचा प्रमुख विषय असून कादंबरीचे सर्व कथानक या संघर्षावर आधारित आहे. मराठी साहित्यामध्ये 'इंधन' या लघुकादंबरीच्या अनुषंगाने हिंदू-मुस्लीम संघर्षावर एका वेगळ्या पातळीवरून पहिल्यांदा असे चित्रण झाले आहे. हमीद दलवाई यांनी या कादंबरीच्या निमित्ताने एका ज्वालाग्राही विषयाला हात घातला आहे. कादंबरीत तिसऱ्या प्रकरणापासून संघर्षाला सुरवात होते. या प्रकरणातील संघर्ष भाऊ व कुळवाडी यांच्यामध्ये होतो. दुसरा संघर्ष चौथ्या प्रकरणात इसाक व बौद्ध यांच्यामध्ये होतो. कादंबरीच्या सहाव्या प्रकरणात वरील दोन संघर्षातून गाव दोन विभागात विभागला जातो. व्यक्तिगत पातळीवरील संघर्ष जातीय पातळीवर जातो व वातावरण अधिकच चिघळत जाते. सातव्या प्रकरणात या संघर्षाचा स्फोट होतो. अशा प्रकारे ही लघुकादंबरी जातीय तणावाचा समग्र आलेख मांडत जाते.

बाबूराव बागूल हे एक ज्येष्ठ दलित साहित्यिक आहेत. त्यांची 'सूड' ही लघुकादंबरी प्रसिद्ध आहे. 'सूड' ही जानकीच्या भावविश्वाची करुण कहाणी आहे. स्त्रीजन्मामुळे वाटयाला आलेल्या दुःखाला वाचा फोडण्यासाठी जानकी आपल्या स्त्रीत्वाचा त्याग करायचा ठरवते. तिची सूड घेण्याची प्रक्रिया बाबूराव बागूल तिच्या जीवनप्रवासाद्वारे मांडतात. सूड या साहित्यकृतीला समीक्षकांनी दीर्घकथा म्हणून दुजोरा दिला आहे. पण केवळ आकारमानाच्या दृष्टीने तिला दीर्घकथा म्हणणे योग्य ठरणार नाही. 'सूड' मधील अनुभवविश्वाची व्यापकता पाहता तिला लघुकादंबरी म्हणणे योग्य ठरेल.

केशव मेश्राम हे ही एक ज्येष्ठ दलित साहित्यिक आहेत. 'हकीकत आणि जटायू' या आत्मकथनात्मक लघुकादंबऱ्यांतून त्यांनी आपले अनुभवविश्व मांडले आहे.

भारत सासणे हे आजच्या पिढीतले एक महत्त्वाचे साहित्यिक आहेत. त्यांच्या 'कॅंप व बाबीचे दुःख' या दोन लघुकादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. कथात्म साहित्याच्या लेखनासाठी सासणे असांकेतिक विषय निवडतात. पण त्याचबरोबर भाषाशैलीचा अभिनव अविष्कारही त्यांच्या कथात्म साहित्यातून पहावयास मिळतो. त्यांच्या लेखनाचे विषयही परिघावाहेरचे असल्याचे दिसून येतात. 'कॅंप' या लघुकादंबरीत झाडे तोडण्याच्या जागेवर आलेले अनुभव

त्यांनी मांडले आहेत. वृक्षतोडीच्या या घटनेतून सासणे माणसाच्या जगण्याचे तत्त्वज्ञान मांडताना दिसतात. 'बाबीचे दुःख' या लघुकादंबरीला मनोविश्लेषणाचे सूक्ष्म परिणाम लाभले आहे. बाबी नावाच्या पौगंडावस्थेतील एका मुलीच्या अंतरंगाचा वेध सासणे या लघुकादंबरीत घेतात.

आजच्या पिढीतले महत्त्वाचे ग्रामीण साहित्यिक म्हणून मोहन पाटील हे परिचित आहेत. त्यांच्या 'लिगाड व खांदेपालट' तसेच 'फुलपाखरू आणि कोंडमारा' या लघुकादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. आपल्या ग्रामीण लघुकादंबऱ्यातून मोहन पाटील ग्रामीण जीवनवास्तवाचा शोध घेताना दिसतात. शेतीचे बदलते स्वरूप, ग्रामीण जीवनातील विविध समस्या, ग्रामीण माणसांच्या वृत्ती-प्रवृत्तीचे तसेच ग्रामीण निसर्गाचे चित्रण त्यांच्या लेखनातून प्रकट होते. 'लिगाड' या लघुकादंबरीत गावचे दाजीतात्या आहेत. दाजीतात्यांकडे सत्ता, संपत्ती, प्रतिष्ठा यांचे केंद्रीकरण झाले आहे. सत्तेच्या जीवावर दाजीतात्या गावच्या लोकांची पिळवणूक करतात, राजकारणात त्यांना विरोध करणाऱ्यांना ते अडचणीत आणून त्यांचे खर्चीकरण करतात. आपली सत्ता टिकवण्यासाठी ते काहीही करण्यासाठी तयार असतात. त्यांना विरोध करणाऱ्यांच्या ऊसाला वेळेवर पाणी मिळत नाही. नियमाप्रमाणे पाणी सोसायटी भरूनही सामान्य शेतकरी अडचणीत येऊ लागला. त्यांचे शोषण होऊ लागले अशा या दाजीतात्यांना गावातील तरूण वजरंग विरोध करतो. पण दूर्देवाने दाजीतात्या त्याच्या बहिणीवर शकूवर बलात्कार करतो. ह्या गावावर दहशत पसरवितो. या दहशतीचे व शोषित सामान्यांच्या जीवनावर ही लघुकादंबरी प्रकाश टाकते. 'ग्रामीण भागातील बदलते राजकारण हा 'खांदेपालट' या लघुकादंबरीचा विषय आहे. या मुख्य विषयाला उठावदारपणा आणण्यासाठी मोहन पाटील यांनी या लघुकादंबरीत इतर उपकथानकांनाही महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. ग्रामीण व्यवस्था, ग्रामीण जीवनातील समस्या, ग्रामीण माणसांचे भावविश्व इत्यादी उपकथानकातून ही लघुकादंबरी ग्रामीण जीवनातील वास्तवाचा वेध घेते. याशिवाय 'फुलपाखरू व कोंडमारा' या दोन लघुकादंबरीतही मोहन पाटील यांनी ग्रामीण जीवनातील समस्यांचा वेध घेतला आहे.

लघुकादंबरी या साहित्यप्रकारात गौरी देशपांडे यांनी भरीव कामगिरी केली आहे. त्यांच्या नऊ लघुकादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या जीवनविषयक आकलनाचा आणि शोधाचा केंद्रबिंदू 'स्त्री' आहे. ही स्त्री आधुनिक आहे. त्यांच्या कथात्म लेखनातील स्त्रिया स्वतंत्र व मुक्त आहेत. स्त्रीला माणूस म्हणून नाकारणाऱ्या व्यवस्थेला त्या नकार देतात, विरोध करतात. स्त्री-पुरुषातील संबंदाला गौरी देशपांडे यांच्या लघुकादंबऱ्यात एक वेगळेच परिमाण आहे. संस्कृती, कुटुंब, धर्म या व्यवस्थांनी स्त्री जातीची केलेली कोंडी गौरी देशपांडे फोडू पाहतात. 'कारावासातून पत्रे', 'एकेक पान गळावया', 'मध्य लटपटीत', 'निरगाठी', 'चंद्रिके गं सारिके गं', 'दुस्तर हा घाट', 'थांग', 'तेरुओ आणि काही दूरपर्यंत' इत्यादी लघुकादंबऱ्यातून गौरी देशपांडे यांनी आधुनिक स्त्रीजीवनाचा आलेखच मांडला आहे.

कमल देसाई यांनीही लघुकादंबरीच्या क्षेत्रात महत्वाची कामगिरी केली आहे. त्यांच्याही शोधाच्या केंद्रस्थानी 'स्त्री' आहे. 'रात्रंदिन आम्हा' या लघुकादंबरीचा विषय राजकारणासारखा वाटत असला तरी मानवी जीवनावर भाष्य करताना ही लघुकादंबरी गंभीर रूप धारण करते. कमल देसाई यांचे चिंतन इथे अगदी मूलभूत शोधापर्यंत जाते. 'काळा सूर्य' या लघुकादंबरीत विरची या गावचे वर्णन अद्वितीय असे आहे. गावच्या या वर्णनावरोवरच गावातील लोकांच्यामधील विविध स्वभाववैशिष्ट्यांचा आढावा जीवनाच्या पातळीवर घेतलेला दिसून येतो. मनोविश्लेषणाचे मोठे परिणाम या लघुकादंबरीत प्रकट झाले आहे. 'हॅट घालणारी वाई' या लघुकादंबरीत कमल देसाई यांनी प्रा. रजनी मेहता या व्यक्तिरेखेचा वेध घेतला आहे. रजनी मेहतांच्या दिवाणखान्यात वारंवार जमणाऱ्या पाचजणांच्या एका गटातील विविध स्तरावरच्या आंतर संबंधाचा वेध इथे घेतला आहे. त्यांच्या लघुकादंबऱ्या समजायला थोड्या कठीण आहेत. पण जीवनापर्यंत भिडण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यात प्रभावी आहे.

आनंद पाटील यांनी ग्रामीण जीवनाच्या पातळीवर लघुकादंबरीलेखन केले आहे. त्यांच्या 'कागूद आणि सावली' या दोन लघुकादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. त्यातून त्यांनी ग्रामीण परिसर, ग्रामीण भागातील लोकांची दुःखे यांचा प्रत्यय त्यांच्या लघुकादंबऱ्यातून प्रभावीपणे प्रकटतो.

आजच्या पिढीतील दिलीप चित्रे हे एक महत्वाचे साहित्यिक आहेत . त्यांचा 'चतुरंग' हा लघुकादंबरीसंग्रह प्रसिद्ध आहे . त्यात 'सॅफायर', 'रुधिराक्ष', 'द फुल मून इन विंटर', 'एब्राहामची वही' या लघुकादंबऱ्यांचा समावेश आहे . महानगरीय जीवनातील एकाकी जीवनाचा वेध ते अस्तित्वाच्या पातळीवरून घेतात . त्यांच्या लघुकादंबऱ्यांचा विस्ताराने अभ्यास आपण पुढील प्रकरणात करणार आहोत .

अशाप्रकारे 'लघुकादंबरी' साहित्यप्रकार आधुनिक लेखकांनी आपलासा केला आहे व त्यात भरीव अशी कामगिरी केली आहे . ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी या साहित्यप्रवाहाबरोबरच प्रयोगशील साहित्यनिर्मितीमध्ये लघुकादंबरी या वाङ्मयप्रकाराने भरीव कामगिरी झाली आहे .

सारांश :

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये १९६० नंतरच्या मराठी कथा व लघुकादंबरी या साहित्यप्रकारांच्या स्वरूपांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे . १९६० नंतरच्या कथा व लघुकादंबरी या वाङ्मय प्रकारांचे स्वरूप पाहता या वाङ्मय प्रकारांनी नवे रूप धारण केलेले दिसून येते . १९६० नंतरच्या मराठी कथा व लघुकादंबरी वाङ्मयप्रकारात दिलीप चित्रे यांनी महत्त्वाचे लेखन केले आहे .

ह्या विचारापूर्वी मराठी कथेची तसेच लघुकादंबरीची संकल्पना प्रस्तुत प्रकरणात विस्ताराने मांडली आहे . त्यानंतर उपरोक्त दोन्ही प्रकारात लेखन करणाऱ्या लेखकांचा तसेच वाटचालीचा परामर्श घेतला आहे .

कथा हा ललित साहित्यातील सर्वात लोकप्रिय असा साहित्यप्रकार आहे . मर्यादित पात्रांच्या सहाय्याने विशाल जीवनानुभवाचे चित्रण करण्याचे सामर्थ्य 'कथा' या वाङ्मयप्रकारात असल्याचे दिसून येते . कथेतील अनुभवार्थ, कथानक, व्यक्तिचित्रण, वातावरण, कथनपद्धती, भाषा हे घटक मिळून कथेची उभारणी होते . १९६० नंतरच्या कालखंडात 'लघुकादंबरी' हा वाङ्मयप्रकार नव्याने विकास पावत आहे . कथेपेक्षा मोठा व कादंबरीपेक्षा लहान असणारा पण कादंबरी तंत्राने विकसित होणारा आणि कादंबरीशी साधर्म्य दाखविणारा गद्यात्म कथात्म

वाङ्मय प्रकार म्हणून लघुकादंबरीचा आपण निर्देश करू शकतो .

१९४५ नंतर मराठी कथाविश्वात नवता आली . गाडगीळ, गोखले, भावे, माडगूळकर या चार कथा सम्राटांनी मराठी कथेला नवे रूप दिले . फडके खांडेकरांच्या कला-जीवनवादाच्या कचाटयात सापडलेली कथा १९६० नंतरच्या काळात व्यक्तीकेंद्री वनली माणसाचा समग्र वेध घेऊ लागली . १९६० नंतरच्या मराठी कथेने विकासाचा नवा टप्पा गाठला असे म्हणता येईल . प्रयोगशील कथेने तर मराठी कथेला विकासाच्या नव्या वाटा दाखविल्या . दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी कथेने मराठी साहित्यातील 'कथा' हा वाङ्मय प्रकार संपन्न केला . जी .ए . कुलकर्णी, कमल देसाई, दिलीप चित्रे, विलास सारंग, अनिल डांगे, श्याम मनोहर, श्री .दा .पानवलकर, विद्याधर पुंडलिक, आनंद विनायक जातेगावकर, रामचंद्र चिरमुले, भारत सासणे, राजेंद्र बनहट्टी त्याचबरोबर गौरी देशपांडे, प्रिया तेंडुलकर, सानिया इ . कथा लेखिकांनीही कथाक्षेत्रात महत्वाची कामगिरी केली आहे .

त्याचबरोबर आधुनिक काळामध्ये 'लघुकादंबरी' हा वाङ्मयप्रकार हळूहळू विकास पावत आहे .या वाङ्मयप्रकारामध्ये चिं .त्र्यं .खानोलकर, हमीद दलवाई, वावूराव वागूल, केशव मेश्राम, भारत सासणे, मोहन पाटील, गौरी देशपांडे, कमल देसाई, वसंत आवाजी डहाके, तसेच दिलीप चित्रे यांनी महत्वपूर्ण लेखन केले आहे . दिलीप चित्रे यांच्या कथात्मक साहित्याचा विस्ताराने अभ्यास आपण पुढील प्रकरणात करणार आहोत .

संदर्भग्रंथ सूची :

१. शेवडे इंदूमती : 'मराठी कथा: उद्गम आणि विकास',
सोमय्या प्रकाशन, १९७३, पृष्ठ - ४८-४९ .
२. गाडगीळ गंगाधर : 'खडक आणि पाणी', पॉप्युलर प्रकाशन,
१९६० पृष्ठ - ५९ .
३. जोशी सुधा : 'कथा : संकल्पना आणि समीक्षा', मौज
प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती,
२००० पृष्ठ - १२ .
४. गाडगीळ गंगाधर : 'साहित्याचे मानदंड', प्यॉपुलर प्रकाशन,
मुंबई १९६२, पृ-२०७-२०८ .
५. पाठक वा.भा. : 'टीका आणि टीकाकार', अनमोल प्रकाशन,
पुणे द्वितीय आवृत्ती - १९७२, पृष्ठ ११८ .
६. कुलकर्णी दा.वि. : 'मराठी कथा : स्वरूप आणि आस्वाद',
स्वाध्याय महाविद्यालय प्रकाशन, पुणे,
प्रथम आवृत्ती-१९७६, पृष्ठ- ११८ .
७. जोशी सुधा : 'कथा : संकल्पना आणि समीक्षा' मौज
प्रकाशन, मुंबई प्रथम आवृत्ती,
२००० पृष्ठ- ९४ .
८. जोशी सुधा : 'साहित्य अध्यापन आणि प्रकार',
मौज प्रकाशन, मुंबई १९८७, पृष्ठ - २८५ .
९. नेमाडे भालचंद्र : 'टीकास्वयंवर', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
प्रथमावृत्ती १९९०, पृष्ठ- १९७ .
१०. तत्रैव : पृष्ठ १९७ .

११. कुलकर्णी दा. वि. : 'मराठी कथा : स्वरूप आणि आस्वाद'
स्वाध्याय महाविद्यालय प्रकाशन,
पुणे प्रथमावृत्ती १९७६, पृष्ठ - १२८ .
१२. कुलकर्णी गो.म. : 'दलित साहित्य : प्रवाह आणि प्रतिक्रिया'
पुणे, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ १८२ .
१३. सावंत वासुदेव : 'रूची', मार्च १९९४ वर्ष १६ वे, अंक ३रा,
संपा- दिनकर गांगल